İbni Abdilvehhab ve Şeyh Muhammed Abduh

ES-SEKAFE MECMUASININ SAHİBİNE GÖRE

İBN ABDİLVEHHÂB[1] VE ŞEYH MUHAMMED ABDUH[2]

Tercüme: Emin Ali Yüksel

Es-Sekafe mecmuasının sahibi[3] daha önceleri, belli cemaatlerin boyalarını taşıyan dinî meselelerin mecmuasında yer almamasına elinden geldiğince gayret gösterirdi. Ve dînî konuları, çağdaş bilgilendirme bakımından, kendilerine ihtiyaç bulunmayan hususlar olarak değerlendirirdi. Şimdilerde bu yayın politikasını değiştirmiş ve artık dînî konulara da dalmaya başlamıştır; hem de ilmî ayıklama ve sağlıklı araştırma ile temizlenemeyecek şekilde.
Hatta 257. sayıda, **el-Cezûlî**'nin[4] ***"Delâilu'l-Hayrat"*** [5] isimli eseri ve **el-Bûsîri**'nin[6] ***"Burdetu'l-Medih[7]"*** isimli eserini, "Enbiyânın övünç kaynağı olan Efendimiz *(Sellelahü Aleyhi ve Selem)* 'le tevessül etme" meselesine yer verdikleri için, kınayarak saldırıda bulunmaktan çekinmemiştir.
Her ne kadar bu eserler, dünyanın dört bir köşesinde Ehl-i ilmin gönül bağladığı ve Efendimiz *(Sellellahü Aıeyhi Vesellem)*'in sevgisini gönüllere yerleştirmek ve O'nunla *(Sellellahü Aıeyhi Vesellem)* olan bağı güçlendirmek bakımından en üstün madalyayı hak eden kitaplar olsalar da, Üstada göre tevessül, mazur görülemeyecek (!) bir günahtır. (bu yüzden onları kınamayı gerekli görmüştür)

İlim ehli, bu kitaplarda bulunan ve avam tarafından yanlış anlamalara yol açabilecek bazı ibareleri, sahih ilimle örtüşecek şekilde güzelce yorumlamışlardır. Bu kitapların meşhur olmaları biryana, güvenilir âlimlerin açıklamalarından ve kütüphanelerde mahfuz olan nüshalarından da anlaşılacağı gibi, bunlar hakkında yapılan dedikoduların tamamı yersizdir.
Sanki adı geçen mecmuanın sahibi üstat, herhangi bir zaman veya sığayla kayıtlı olmayan ve her dem Efendimiz *(Sellelahü Aleyhi ve Selem)*'e salât okumayı emreden şu Ayet-i Celile'yi unutmuş… ***"Allah ve Melekleri Peygamber'e çok salâvat getirirler. Ey iman edenler, siz de ona salâvat getirin ve tam bir teslimiyetle selâm verin"***[8]
Müslümanlar namazlarında ona salâvat getirmeyi (nesilden nesle) miras edinmişlerdir. Hatta İslam'ın ilk günlerinden itibaren ne vakit O anılsa, O'na salâvat getirirler. Müellifler, Efendimiz *(Sellelahü Aleyhi ve Selem)*'esalâvat getirmenin fazileti hakkında ilelebet okunacak eşsiz kitaplar kaleme almışlardır. Bu durum Hazret-i Muhammed *(Sellelahü Aleyhi ve Selem)*'den alıkoymaya çalışanlara rağmen kıyamete kadar devam edecektir.

Yine üstat, hadis âlimlerinin mütevatir dediği Şefaat-i Kübra[9] hadisini unutmuş görünüyor.
Şefaat hadisini etraflıca araştıran, kesin olarak görür ki; o korkunç kıyamet gününde insanların gerçekte sığınabilecekleri tek kişi Efendimiz*(Sellelahü Aleyhi ve Selem)*dir. O günde ancak O'nun elini alan (şefaatine nail olan) ayak kaymasından kurtulacaktır.
Şefaat edenlerin şefaatlerinin geçersizliğinden doğacak ümitsizliğin tüm mahşer ehlini kuşatacağı günde, Allah'ın izniyle mahşer ahalisine şefaat edip şefaatinin geri

çevrilmeyeceği zat, sadece O'dur. O'nu Makam-i Mahmud'a şanını yüceltmek için yerleştiren, Allah Teala'dır. Bütün bunlardan sonra Efendimiz *(Sellelahü Aleyhi ve Selem)*'e bu şekilde tazim göstermek, şirk koşma anlamında nasıl düşünülebilir ki?!!

Bazı insanlar şefaati inkâr etmenin, Allah (celle celalühü) indinde önemsiz bir husus olduğunu sansalar da, bu, Allah' (celle celalühü) indinde çok büyük (tehlikeli) bir hususdur.
Üstat, her zaman her dediğine tâbi olsa da, hadis ilmi, **Goldziher**'in[10] hayal ettiği durumda değildir! Burası, bunun ayrıntısına girmenin yeri olmadığı için bu noktaya değinmeyeceğiz.
Üstadın, el-Bûsiri'yi muaheze ettiği husus, el-Bûsiri'nin Efendimiz Mustafa *(Sellelahü Aleyhi ve Selem)*'i Levh-i Mahfuz ve Kalem ilmini biliyor kabul etmesidir. Oysaki gaybın tamamı ve bütün ilim sadece Levh-i Mahfuz'da olandan ibaret değildir ki; "gaybı kimse bilemez" sözünden "Levh-i Mahfuz'da olanı kimse bilemez" demek lazım gelsin. Zira Allah Teala'nın ***"O gaybına** (sırlarına) **kimseyi muttali kılmaz"**[11]* Ayet-i Celile'sinde ki nefi/olumsuzluk muzaf olan masterın yani "ğaybihi deki -ğayb- kelimesi" üzerine gelmiştir. Bu kelime ise elfaz-i umumdandır. Şu halde -bir ayet sonraki- istisna görmezlikten gelinse bile, buradaki nefi "olumsuzluğun genel olduğunu bildirmez" aksine "olumsuzluğun genel olmasının nefyini (yani olumsuzluğun genel olmadığını) bildirir" ve mana: gaybın tamamını hiç kimsenin bilemeyeceğidir. Yoksa gaybdan bir kısmının dahi bilinemeyeceği değildir. Sadettin et-Teftezanî'nin "Şerhu'l-Makasid" isimli eserinde ki tahkiki de böyledir. Üstelik Allah Teala'nın bildirmesi neticesinde bir şeyi bilmenin gaybla alakası yoktur.

Daha sonra adı geçen mecmuanın 258. sayısında üstat şöyle demiştir. Şeyh Muhammed Abduh ıslah/reform anlayışında, İbn Abdilvehhâb'ın metoduna tabi olurdu. Şeyh et-Ticânî[12] ve Şeyh es-Senûsî[13] de öyle.
Vakıa, et-Ticânî ve es-Senûsî, arkadaşlarının Şeyh-i Ekber'in[14] kitaplarını çokça okumalarından da anlaşılacağı gibi, Şeyh-i Ekber'in anlayışına uygun vahdet-i vucüd mezhebini benimseyen sofiye takımındandılar. Bu durumda bunların mutasavvıf ve tasavvufa ters düşen anlayışında İbn Abdilvehhâb'a tabi oldukları düşünülemez!
Şeyh Muhammed Abduh'a gelince ***"el-Vâridât"*** isimli eserinden ve **"Şerhu'd-Devvânî 'ale'l-Adudiyye"** isimli esere yapmış olduğu ***Haşiye***den de anlaşılıyor ki; Vahdet-i Vücud anlayışı üzerine yetişmiştir. Hatta ***"el-Menar"[15]*** sahibinin uzun zaman sonra vahdet anlayışından kurtulmak için tekellüfe girmesine rağmen, Abduh'un bu görüş üzere devam ettiğini Allah teala'nın ***"Kullarım sana, benden sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım."*** Ayet-i celile'sini beyan sadedinde söylediği sözlerden anlıyoruz. [16]

Abduh daha sonraları *Cemalettin el-Mazenderânî*'nin birçok felsefe kitabını okuyup etkilenmiş ve Batı'ya giderek oranın bulanık ırmağından beslenmiştir. Neticede her iki ekolden İşrakî bir filozof olarak belirmiştir.
İbn Abdilvehhâb ise vahdet-i vucüd'u kabul edenleri yaratıcıyı münkir ve Tabiatçı/Naturalist olarak görüp, âlemlerin Rabbini yok saymakla suçlayan İbn Teymiyye ve İbnu'l-Kayyim'e tabi olmuştur. Doğrusu, Şeyh Muhammed Abduh'un Vahdet-i Vücud anlayışından vazgeçip böyle bir anlayışı benimsediği düşünülemez. Üstelik İbn Abdilvehhâb, Kelam, Re'y, Tasavvuf ve Felsefeye'yi reddederdi.
Öte yanda, Üstat İmam Abduh'un ömrü buyunca, yazdığı kitaplar Kelam hakkında olup, bu teliflerinde dayanağı Ehl-i Kelamdır. Tefsir ve fetvada ise dayanağı re'ydir. Hadis metinlerine, ricaline ve illetlerine dair bilgi sahibi değildir ki rivayet tefsiri sahasında söz söylemesi mümkün olsun ve fıkıh konularında hadisle delil getirebilsin! Yani Abduh'un meşrebi farklı, Çöl imamının (İbn Abdilvehhâb'ın) meşrebi farklıdır.

Öyleyse, her ne kadar Üstattan önce bunu söyleyenler olmuşsa da Şeyh Abduh'un, İbn Abdilvehhâb'ın bayrağı altında toplananlardan olduğunu iddia

etmek makul olmasa gerek. Gerçek şu ki; **başkalarının iddialarına güvenmek, çoğu zaman kişiyi hakikatleri görmekten uzak eder.**

Üstadın özrü, müelliflerinin ilim ve güvenirlik derecesini araştırmadan kitaplarından nakletmeyi adet haline getirmesi ve söylediklerinin kaynaklarını zikretmemesidir. Böylece, delillendiremediği bu görüşler de doğrudan kendisine mâledilmektedir. Mesela bu dediğimizi, Mithat paşa hakkında söylemiş olduğu sözlerde bulabilirsin. Zira Mithat paşayla ilgili konuşurken "el-İnkılabu'l-Osmanî" ve "Muhakemet-u Mithat" emsali eserlere dayanmıştır. Hâlbuki mesele bu emsal kitaplarla yetinilemeyecek kadar ayrıntılı ve derindir.
Evet, ihlâslı hiçbir âlim yoktur ki saf sünneti yaşatmaya ve bidatleri öldürmeye çalışmasın. Fakat insanları şirke sürüklemeden çirkin bidatleri engellemek her bir kişinin yapacağı iş değildir. Bunun yolu, sebep ve tesirlerini azalmak suretiyle, nasihatte ihlâslı olmaktır. Aksi takdirde yapılan iş, Hükümet Konağını sakatat üzerine bina etmek olacaktır.

Davet sahibi İbn Abdilvehhâb'ın arkadaşları, onun Ahmet İbn Hanbel/241 (r.a)'e tabi olduğunu söylerler. Ahmet İbn Hanbel (r.a)itikadî konularda mezhebini taklit üzerine kurmuştur. Bunu İbn Ebî Ya'la[17]'nın ***Tabakât'***ında, Ahmet İbn Hanbel (r.a)'e müsned olarak görebilirsin. İbn Abdilvehhâb'ın ise müçtehid olduğunu iddia eden hiçbir muteber âlim görmedik. İslâm'da içtihad, ulaşılması oldukça zor bir seviye gerektirmektedir.

Eğer üstat, İbn Abdilvehhâb'ın Kitap, sünnet, Arabî ilimler ve fıkıh ilmiyle ilgili konularda son derece mahir olduğunu doğrulayan -gökteki güneşin ışığı dışında bir başka şeyin aydınlatmadığı ıssız çöllerde bir başına sağa sola kılıç sallamak dışında- bir kitap gördüyse onu ibraz etsin. Bizde onun ilmi mevkiini bilelim; acaba, kabirleri ziyaret ettikleri ve Peygamber ve Salihlerle tevessülde bulundukları için, hidayet imamlarına tabi olanları müşrik saymalı, onu da muvahhitlerin imamı saymalıyız, böyle mi? Yoksa bunun tam aksi mi?
Kaldı ki İbn Abdilvehhâb'ın etrafındaki kimseler, itikatlarında apaçık bir teşbih ve tecsim içindedirler. Ed-Dârimî'nin '"en Nakz"ı, Abdullah b. Ahmed'e nispet edilen "es-Sünne"isimli kitabı ve ona tâbi olanların yayımladıkları diğer kitaplardan, Allâh (celle celalühü) hakkındaki inançları çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. "Tekmiletu'r-Redd 'ale'n-Nuniyye" isimli eserimizde bu mevzuda kifayet edecek kadar nakli kaynaklarıyla birlikte zikretmiştik.
Kelam imamlarının birçoğuna göre Mücessime; putperesttir. Ve Ehl-i Hakk indinde hiçbir asırda bir Müşebbih, Münezzih birisiyle birlikte olmamıştır!
Gerçekten görülmemiş hayret bir şey, özellikle de üstat emsali kişilerden; hicri 12. yüzyılın sonlarında, müşebbihe reisi kabul edilen birisi bugün, muvahhitlerin imamı sayılacak, öte tarafta metbu imamlara tabi olanlar, sırf kabirleri ziyaret etmeleri ve tevessülde bulunmaları sebebiyle müşrik sayılacak, kanları ve malları helal görülecek. (çok garip!)
 Üstelik tevessül ve kabirleri ziyaret mevzuunda kitap ve sünnetten deliller olduğu gibi, her anlayış sahibinin, kendisine söylendiğinde itaat ettiği imamlardan sarih beyanlar vardır. Bu mevzuda şüpheleri bertaraf etmeye yetecek izahatları "Mahku't-Tekavvül Fî Mes'eleti't-Tevessül" (tevessül konusundaki lakırdılar) serlevhalı iki makalemizde zikrettik.
Şayet birisi ziyaret ettiği kabre (şifa niyetiyle) yüz göz sürerse veya tevessülünde bidat bir iş yaparsa, âlime gereken onu güzel ve yumuşak bir şekilde sünnete irşad etmektir. Yoksa ona şirk damgasını vurup malını ve canını helal saymak değil!
Ziyaretçinin, kabre yüz göz sürmesini biz de tasvip etmeyiz. Ancak böyle bir Sebepten ötürü ona şirk damgası da vurmayız!
Hatta Hanbelî âlimlerinden Ebu'l-Vefa b. Ukeyl, Şam zahiriye kütüphanesinde Hanbelî fıkhı bölümü 87 numarada mahfuz olan ***"et-Tezkire"*** isimli eserinde, Hanbelî mezhebine göre Efendimiz Hz.Mustafa *(Sellelahü Aleyhi ve Selem)*'in Kabr-i Şerifi'nin nasıl ziyaret edileceğini anlatırken şöyle der: eğer hoşuna giderse minbere ya da el-Hanane'ye el sürebilirsin. El-Hanane Efendimiz (s.a.v)'in üzerine çıkıp hutbe okuduğu hurma kütüğüdür. Şu İbn Ukeyl, büyük bir âlimdir. ***"el-Funun"*** isimli bir kitabı vardır. Deniyor ki sekiz yüz

cilttir. Ez-Zehebî bu kitaptan bahsederken der ki: dünyada bundan daha büyük çaplı bir kitap yazılmamıştır.

Ebu Bekir el-Mervezî'nin menasikte/hac bahsinde Ahmet b. Hanbel (r.a)'den bu mevzuda yaptığı rivayet maruftur.

Hanbelî mezhebinden hafız ez-Ziyau'l-Makdisî, Şam zahiriye kütüphanesinde mecmualar kısmı 98 numarada mahfuz olan ***"el-Hikayatu'l-Mensüre"*** isimli eserinde zikreder: el-Hafız Abdulğani el-Makdisî el-Hanbelî'yi dinledim şöyle diyordu: pazısında çıbana benzer bir şey çıkmıştı. Onu tedavi etmekten bitap düşmüş sonunda o çıbanı Ahmet b. Hanbel'in kabrine sürmüştü. Yara savdı ve bir daha tekrar etmedi. Bu kitap zikri geçen hafızın kendi elyazmasıdır. Bu hikâyeyi bizzat onun hattından naklettim. Artık hangi Hanbelî bu zatların, kabirlere ibadet eden, mezarperest olduklarını söyleyebilir?!!

Üstat, teşbih hakkında ki yanlış görüşleri malum olduğu halde, muvahhitlere verilmesi gereken payeyi müşebbihelere veriyor. Hidayet imamlarının tabilerini ise, kabirleri ziyaret ve peygamber ve Salihlerle tevessülde bulundukları için Veseniyye/Putperest ve müşrik olmakla suçluyor. Üstat, kendisine ait ***"el-Ahlak"*** isimli eserinin 99. sahifesinde şöyle diyor: âlemde onu hareket ettiren, işlerini idare eden gizli bir kuvvet vardır ki, âlemin varlık ve bekasının illeti de bu güçtür. (…) İşte bu kuvvet âlemlerin Rabbi olan Allah'tır. Oysaki âlemin içine hulul etmiş olan kuvvet, yine âlemle kaim olabilen arazdan başka bir şey değildir. İşte, maddeye ilah ismi veren Mücessime'lere alternatif, araza ilah ismi vermek şu üstadın icatlarındandır. Hâşâ! Allah Teala bütün bunlardan yüce ve münezzehtir.

Kendilerini, muvahhitlerle müşriklerin arasını ayırmak için hakim makamında gören bugünkü felsefecilerin katkısıyla kendisinden kısa bir süre sonra tekrar gündeme gelen "Kuvvet ve Madde" görüşünün sahibi **Buhner**'in kulakları çınlasın ve içi rahat etsin!!

"Subulu's Selâm" adlı eserin sahibi **Emiru'l Yemânî Muhammed b. İsmail,** insanları kendi anlayışına çağırdığı ilk dönemlerde **İbn Abdilvehhâb**'a gönderdiği ünlü kasidesinin ilk beytinde şöyle diyordu:

"Öncelikle selâm olsun Necd'e, içindeki, o Necidli'ye,

Zira sonraya kalırsa selam etmemin artık anlamı ne?"

Bu kasidenin tamamı Şevkânî'nin ***"el Bedru't Tâli"*** ve Sıddık Han'ın ***"et Tâcu'l Mukellel"*** inde mevcuttur ve oldukça yaygın ve meşhurdur.

Sonra övdüğü kişinin (İbn Abdilvehhâb'ın) kan dökme, mal yağmalama, türlü desiselerle insan hayatına son vermeyi hızlandırma ve dünyanın dört bir yanındaki Ümmet-i Muhammed'i kâfirlikle suçlama emsali işler yapan birisi olduğu kendisine ulaşınca, onu desteklemekten vazgeçmiş ve şöyle demişti:

"*O Necid'li hakkında söylediğimden döndüm*

Çünkü belli oldu gerçek, yanıldığımı gördüm.

Yaptığımı hayır sanıp, diyordum ki umulur, umulur

Nasihatçi buluruz, kendisi müstehdi, ibadı hadi olur.

Zan yanılmış olsa bile samimiyet boş değil,

Ve bence tüm kanaatler hakka ulaşmış değil.

Şeyh Mürebbid[18] getirdi, bize toprağından haber

Gözler önüne serildi tüm bu olup bitenler

Bize Risaleler getirdi yazdıkları içinden

Gördük ki insanları tekfir ediyor amden.

İnsanları tekfir'de topladı bir sürü delil

Örümcek yuvası, gör bak ederken tahlil"

Kaside bu minval üzere uzayıp gitmektedir. Daha sonra bu kasideyi şerh ederek ibn-i Abdilvehhâb'ın, mal yağmalama ve adam öldürmede ki taşkınlıklarını anlatarak, onu eleştirmiştir. Bu konuda yazdığı kitabına ***"İrşâdu Zevi'l Elbâb ilâ Hakîkâti Akvâl-i İbn-i Abdilvehhâb"*** adını vermiştir

İşte adı geçen mecmua sahibi üstadın, kendilerine uyulan hidayet imamları yerine, muvahhit'lerin imamı(!) saydığı kimse budur!
Üstadın, araştırmadaki sabrına ve çabucak sonuca varmasına gerçekten hayret ediyordum. Bununla birlikte İbn Abdilvehhâb'a Övgü olarak yazdığı sözlerinde, gördüğüm taşkınlıkları, kendisinin ilk fırsatta düzelmesini bekliyordum. Ne var ki beklemekle yanıldığımı anladım. **Artık bâtılın yanlışlığını anlatmakta sessiz duramıyorum.** Hidayete erdiren Allah (celle celalühü)'tır. Ve's-Selam

---

[1] Vehhâbîliğin kurucusu. "Şeyh-i Necdî" diye de bilinir. Temim kabîlesine mensuptur. 1699 (H.1111) senesinde Necd Çölündeki Hureymile kasabasına bağlı Uyeyne köyünde doğdu. Şamda tahsil yaptı. Bu sırada İbn-i Teymiyyenin kitaplarını okudu ve fikirlerinin tesirinde kaldı. 1730 senesinde Necde döndü. 1744 senesinde Riyâd yakınlarındaki Deriyye kasabasına yerleşti. Deriyye ahâlisi ve şeyhleri olan Muhammed bin Suûd buna tâbi oldular. Muhammed bin Suûdla işbirliği yapan Muhammed bin Abdülvehhâb çevreden güçlü bir destek sağladı. Kendi düşünce ve görüşleri doğrultusunda hareket etmeyen Müslümanları doğru yoldan ayrılmış birer müşrik kabûl edip, bunların kanlarının ve mallarının helâl olduğunu bildirdi. Peygamberimizi sallallahü aleyhi ve sellem, başka peygamberleri ve evliyâyı vesîle ederek Allahü teâlâdan bir şey istemeye ve bunların kabirlerini ziyâret etmeye şirk dedi. Böylece binlerce İslâm âlimine muhâlefet etti. Kendisine kâdı, Muhammed bin Suûda hâkim

ismini vererek gelecekte çocuklarının bu makâma geçmelerini temin eden bir kânun hazırlattı. Gâyesi Hicaz ve Irak bölgelerini ele geçirip, ayrı bir devlet kurmak olan Muhammed bin Abdülvehhâb, 1765 senesinde ölen Muhammed bin Suûdun oğlu Abdülazîz bin Muhammedle işbirliği yaptı. Abdülazîz bin Muhammed, Muhammed bin Abdülvehhâbın uygun görmesiyle hilâfetini îlân etti. 1791 senesinde ölen Muhammed bin Abdülvehhâbın İngilizler tarafından da desteklenen bu bozuk fikirleri daha sonra dînî ve siyâsî bir görüş olarak Arabistan yarımadasına hâkim oldu. Ve 1791 (H.1206) senesinde öldü. Muhammed bin Abdülvehhâb'ın görüşlerinin bozuk olduğunu kardeşi Süleymân bin Abdülvehhâb Es-Sevâik-i İlâhiyye fî Reddi alel-Vehhâbiyye, Mekke müftîsi Ahmed Zeyni Dahlan Hulâsât-ül-Kelâm, Dâvûd bin Süleyman Bağdâdî El-Minhaf-ül-Vehhâbiyye kitaplarında vesîkalarla isbât etmişlerdir.

[2] İsmi Muhammed Abduh olup, Abduh diye meşhur olmuştur. 1849da Mısırda doğdu. 1905te yine burada öldü. İlk tahsiline Tantada başladı. 1866da Kahireye giderek Cami-ül-Ezher Medresesine girdi. Bu sırada tasavvufla meşgul oldu. 1872de Ehl-i Sünnet itikadına aykırı sözleri yüzünden İstanbuldan kovulup, Mısıra gelen Cemaleddin Efgani ile tanışıp, onun derslerine devam etti. Onun din ve siyasette ıslah adını verdiği reformcu fikirlerinin tesirinde kaldı. Bu suretle İslam alimlerinin nakli esas alıp, aklı onun hizmetçisi yapan yolundan ayrıldı. Bundan sonra dini meselelerde İslam alimlerine bağlı kalmadan kendi görüşüyle konuşmaya ve hüküm vermeye başladı. Fransızcayı öğrenerek bu dille yazılmış eserleri okudu. Avrupalı müsteşriklerin tesirinde kaldı. Mısırda kitaplar neşretmeye ve Mısırın önde gelen gazetelerinden El-Ahramda yazılar yazmaya başladı. 1879da Darü'l-uluma hoca olarak tayin edildi. Önce Matbuat Gazetesi yazarlığına, daha sonra da tahrir heyeti reisliğine (başyazarlığa) tayin edildi.
1881de meydana gelen Arabi Paşa isyanı ile alakasının görülmesi sebebiyle, önce hapsedildi, 1882de de Mısırdan çıkarıldı. Beyruta geldi. Fikirlerini yaymak için faaliyetlerde bulunduysa da, kendisine buradaki Ehl-i sünnet alimleri fırsat vermediler. Sonra Cemaleddin Efganinin daveti üzerine Parise gitti. 1884 yılı başında buluştular. Hocasıyla birlikte El-Urvet-ül-Vüska adıyla bir cemiyet kurup, bu isimle bir de gazete çıkardılar. 1885te Beyruta üç buçuk sene kalarak Tevhid Risalesini yazdı. Bazı kimselerin arabuluculuğuyla affedilen Abduh, 1888de tekrar Mısıra döndü. Hidiv Tevfik Paşa hükumeti onun zararlı fikirlerini bildiği için, mahkeme memurluklarında vazifelendirdi. Bir müddet sonra Cami-ül-Ezher Medresesi idare heyetine girdi. Hocası ile masonluğa da giren Abduh, masonluğun Ezhere girmesini temin etti. Bütün dinlerdeki insanların kardeş olduklarını iddia etti. 1899da İngilizlerin desteği ile Mısır müftiliğine getirildi. Bu sırada banka faizinin caiz olduğuna dair fetva verdi.
Abduh, ayet-i kerimelere batılılaşmaya uyacak şekilde kendi aklına göre mana vererek tefsir alimlerine muhalefet etti. Fil suresinde bildirilen Ebabil kuşlarına "sivrisinek", attıkları taşlara "mikrop" dedi. Zilzal suresindeki "Zerre ağırlığında hayır yapan, karşılığına kavuşur." mealindeki ayet-i kerimeyi tefsir ederken; "Müslüman olsun, kafir olsun, salih amel işleyen herkes Cennete girecektir." diyerek Ehl-i sünnet alimlerinden ayrıldı. Ayet-i kerime ile göke çıkarıldığı bildirilen hazret-i İsanın öldüğünü ve ruhunun göke çıkarıldığını iddia etti. Abduhun reformcu fikirleri, selefilik adıyla talebeleri ve sevenleri tarafından günümüze kadar devam ettirilmişdir. Bugün mezhepleri birleştirme ve mezheb sahibi alimler gibi dinde kendilerini yetkili görmek, Abduhun hayranlarının en bariz (açık) hususiyetlerindendir.
Abduhun fikirleri, talebelerinden bilhassa Reşid Rıza tarafından yayıldı. Yazdığı Tefsir-i Menar, Reşid Rıza tarafından tamamlanıp neşredildi. Reşid Rızanın, mezheb taklidini reddeden El-Muhaverat isimli kitabı, Ahmed Hamdi Akseki tarafından Mezheblerin Telfiki ve İslamın Bir Noktaya Cemi adıyla ilk defa Türkçeye tercüme edildi. Aynı eser son olarak Hayreddin Karaman tarafından neşre hazırlanmış ve Diyanet İşleri Yayınları arasında yer almıştır.
Abduhun zararlı fikirleri, selahiyetli alimler tarafından reddedilmiştir. Muhammed Hüseyin Zehebi, Ebu Hamid bin Merzuk, Yusuf Decvi, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Zahid-el-Kevseri, Muhammed Hamdi Yazır ve Ahmed Davudoğlu bunların önde gelenlerindendir.

[3] Mısırlı bir tarihçi ve yazar olan Ahmed Emîn[3], 1878 Kahire'de doğdu. Bir süre Ezher Üniversitesi'nde okudu. Daha sonra Kadı Mektebi'ne girdi ve buradan mezun oldu. Çeşitli yerlerde öğretmenlik ve kadılık yaptı. 1936 senesinde Kahire Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi'ne öğretim üyesi olarak girdi. 1939 senesinde de adı geçen fakültenin dekanı seçildi. 1945 senesinde ise, Milli Eğitim Bakanlığı Kültür İdaresi Müdürü olarak görev aldı. 1947 yılında Şam Arap Dil Kurumu'na üye olarak seçildi. 30 yıl kadar Tercüme Telif ve Neşir Kurumu'na başkanlık etti.20.yüzyılın başlarında modern Arap düşüncesinin önderlerinden sayılan Ahmet Emîn, Arap dünyasında özellikle de Mısır'da felsefe, edebiyat gibi alanlarda telif ve neşir hareketinin öncülerinden biriydi. Dil ve edebiyat alanında yenilikçilerin başında yer aldı. *Fecru'l-İslâm* adıyla meşhur bir çalışma yapmıştır. Çeşitli dergilerde pek çok yazı yazmıştır. 1939 yılında kendisinin kurduğu es-Sekâfe (Kültür) dergisinde pek çok yazısı çıkmıştır. 30 kadar eser bırakarak 1953 de vefat etmiştir. Ahmet Emîn ile ilgili olarak şu eserlere bakılabilir: Ahmet Emîn, *Hayâtî*, Beyrut 1985; Brockelmann, *Gall*, *Suppl*., III, 305; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi´ fi'l-Edebi'l-´Arabî– el-Edebu'l- Hadîs-*, Beyrut 1986, s.308-309. Yusuf Es´ad Dâğir, *Mesâdiru'd- Dirâseti'l- Edebiyye*, I-IV (Beyrut 1983) II, 135-140; Ömer Rıza Kehhâle, *el-Müstedrek ´alâ mu´cemi'l- mu´ellifîn*, Beyrut 1988, s. 41.
[4] Ebû Abdillâh Muhammed b. Suleymân el-Cezûlî es-Simlânî (ö. 870/1465)

[5] Efendimiz (Sellelahü Aleyhi ve Selem)'e salavatlar ve salavat getirmenin faziletleri hakkında bir eserdir.

[6] İmam el-Bûsîrî' 608/1212'de Yukari Mısır'daki Behnesâ sehrine bağlı Behsim'de doğan Muhammed el-Bûsîrî, Berberî asilli olup Fas'taki Hammâd Kalesi'nde Habnûnogullari diye tanınan bir aileden gelmektedir. Baba tarafından Bûsîrli olduğu için Bûsîrî, annesi tarafından Delâsli olduğu için de Delâsî nisbetiyle anılmaktadır. Hayatinin sonlarına doğru felç olan Bûsîrî, rivayete göre Hz. Peygamber için yazdığı ***"Kasidetu'l-Bürde"*** sayesinde bu hastalıktan kurtulmuş ve uzun bir ömürden sonra seksen küsûr yaslarında İskenderiye'de vefât etmiştir (696/1296).
[7]***"Kasidetu'l-Bürde"*** diye meşhurdur.
[8] el Ahzâb, 56
[9] Kıyamet gününde Efendimizin günahkâr ümmeti için yapacağı şefaat.
[10] Ignaz / Ignace Goldziher (1850–1921) Yahudi asıllı Macar oryantalist/müsteşriktir.

[11] El-Cin, 26

[12] ŞeyhAhmedet–Ticani' (ö.1230)

[13] Senûsîlik hareketinin önderi velî Ahmed es-Senûsî, 1290/1873´te Cağbûb´da doğdu Ceddi Seyyid Muhammed bin Ali es-Senûsî, Kuzey Afrika´da İtalyan ve Fransız istilâ hareketlerine karşı İslâm dünyâsının birlik ve berâberliğini temin maksadıyla Senûsîlik tarîkatını kurdu. Asîr'de 1352/1933´de vefât etmiştir.
[14] Muhammed b. Ali b. Muhammed b. El-Arabî, (560–638) Muhyıddin ibn Arabî diye meşhurdur. Endülüs/ispanya'da doğmuş birçok Arap diyarını dolaştıktan sonra Şam'da kalıp orada vefat etmiştir. Şeyh-i Ekber namıyla büyük bir hak dostudur. Ancak hak aşkı ve mahabbetinin verdiği bir tür sarhoşluktan ötürü istenmeyen sözler sarf etmiştir. Bu yüzden tartışmalara mevzu olmuştur. İ. Rabbanî Ahmed es-Serhendî, hatalı olmasıyla birlikte büyük bir hak dostu olduğunu söyler ve kitaplarının okunmasının doğru olmadığını zikreder. İ. Rabbanî'den başka daha birçok ulema da aynı görüşü zikreder.
[15] Reşit Rıza 1282/1865 yılında Lübnan'da doğdu. 1354/1935'de öldü. Abduh'un talebesidir. Hocasının dinde reformcu fikirlerini yaymak için Mısır'da El-Menar dergisi çıkardı. (Ed-Davetü Ve'l-irşad) medresesinde hocalık yaptı. El-muhaverat kitabında, Ehl-i sünnet mezhebine ve fıkıh kitaplarına saldırdı. Reşit Rıza, ne aldıysa, M. Abduh'tan aldı. O da bütün sermayesini, Efgani diye meşhur olan şarkın filozofu Cemaleddin'den devşirdi. Ehl-i Sünnet dışı birçok sapık görüşü vardır. Allah, ümmeti görüşlerine aldanmaktan korusun.
[16] El-Menar 2/178
[17] Muhammed b. Muhammed b. El-Hasan b. Muhammed Ebu'l-Hüseyin b. El-Ferrâ. İbnu-Ebi'l-Ya'la diye maruftur. İbnu'l-Ferrâ da denir. Hanbeli fakihlerindendir. Aynı zamanda tarihcidir. Bağdat'ta (451/1059) doğmuş yine orada malını ele geçirmek isteyen hizmetçileri tarafından pusuya düşürülerek (526/1131) öldürülmüştür.

[18] Eş-*Şeyh Mürebbid b. Ahmet el-Temimî, 13.Asrın sonlarında yaşamış, İbn Abdülvehhab'a talebelik yaptığı söylenmiştir. Abdulvehhâb taraftarlarından Süleyman b. Sehman "Tebri'etu'ş-Şeyheyn El-İmameyn Min Tezviri Ehl-i'l-Kizb" isminde bir eser yazıp bu şahsın sika olmadığını ve Abdulvehhab hakkında dedikleri kan dökme mal yağmalama suçlarının asılsız olduğunu iddia etmiştir.*